

NOVES TENDÈNCIES EN ELS ESTUDIS HAGIOGRÀFICS

M. TERESA FAU RAMOS

Universitat de Barcelona

mfau@ub.edu

ORCID: 0000-0001-7158-6780

RESUM

Aquest paper dibuixa, sense pretensions d'exhaustivitat, les línies bàsiques de la recerca en hagiografia grega i llatina a partir, aproximadament, dels anys cinquanta del segle XX.

PARAULES CLAU: Textos hagiogràfics grecs, textos hagiogràfics llatins, literatura cristiana, innovació.

NEW TRENDS IN HAGIOGRAPHICAL STUDIES

ABSTRACT

This contribution draws, far from any pretension of exhaustiveness, the basic lines of research in Greek and Latin hagiography, from about the 1950's of the twentieth century onwards.

KEYWORDS: Greek hagiographical texts, Latin hagiographical texts, Christian literature, innovation.

1. Aquest treball, que se centra en els primers segles del cristianisme i en l'àrea d'influència de la cultura grecoromana, pretén d'inserir-se en la llarga tradició d'estudis hagiogràfics que fou, fins fa, aproximadament, setanta anys, patrimoni d'homes d'església (subratllo *homes* i específicament església *catòlica*) preocupats per atorgar –o negar– validesa a documents que feien referència a la vida i/o mort exemplar de persones considerades *santes*. Entre aquests erudits eclesiàstics, cal esmentar els noms del benedictí T. Ruinart (*Acta primorum martyrum sincera et selecta*) i del jesuïta J. Bolland (*Acta sanctorum*), que, al segle XVII –i centrant-se en la figura del màrtir–, maldaren per destriar el gra de la palla i provaren de separar els elements que els semblaven dignes de crèdit d'aquells altres que no consideraven creïbles.

La tasca de Bolland tingué continuïtat i fou prosseguida per uns deixebles entusiastes que s'autoanomenaren –i s'autoanomenen– *bollandistes*, els quals, entre altres comeses, dugueren a terme una tasca –certament notable– de recopilació, classificació i edició crítica de textos hagiogràfics.¹ Fins al 1941, l'any en què traspassà el reconegut *bollandista* H. Delehaye, el panorama de la recerca hagiogràfica corresponia a la descripció que tot just he fet.²

¹ Encara avui continuen publicant, cada semestre, els *Analecta Bollandiana*.

² Un cop traspassat Delehaye, hem pogut gaudir de la segona edició, revisada i corregida, de *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, apareguda a Brussel·les l'any 1966. Encara més tard, l'any 1991, veié la llum, també a Brussel·les, *L'ancienne hagiographie byzantine: les sources*, les

2. A partir, aproximadament, de la segona meitat del segle XX, però, s'hi produïren canvis significatius. Les narracions hagiogràfiques foren abordades per investigadors i investigadores no pertanyents al món eclesiàstic i procedents d'àmbits com ara l'antropologia cultural, la psicologia, la sociologia o la literatura comparada. Això enriqueix notablement la recerca en introduir uns punts de reflexió que fins aleshores no havien estat tinguts en compte. Tot seguit, i sense ànim d'exhaustivitat ni, encara menys, amb la pretensió de citar la totalitat de les obres més representatives (ni de posar èmfasi en aquelles que tot just han sortit de la impremta), en faig un breu resum.

El sant té un poder, una δύναμις, que, en una societat convulsa,³ es manifesta de diverses maneres: exerceix de mediador en conflictes que ningú – tret d'ell– pot resoldre, apaivaga angoixes, actua com a πατήρ πνευματικός, emet profecies... i, quan la situació sembla abocada a un carreró sense sortida, fa un miracle retornant la salut a un malalt, posant fi a una sequera, castigant severament un pecador contumaç o eliminant el maligne mitjançant la realització eficaç d'un exorcisme: no cal dir que totes aquestes accions són molt suggestives per a l'antropologia cultural, que hi està força interessada.⁴

D'altra banda, aquesta δύναμις del sant es revela també operativa a través de les seves –reals o suposades– relíquies, objecte de tota mena d'operacions de compra-venda i de robatori (hi havia un autèntic tràfic de relíquies)⁵ i protagonistes de tota mena de narracions i de rituals.⁶ Un altre element vinculat al culte és la tomba del sant, que sol tenir propietats miraculoses i que, a més, propicia la celebració d'aplects i “funciona” com a punt de destinació de peregrinacions diverses.⁷

Per arribar a la santedat, l'individu pot experimentar la necessitat de “domesticar” el seu cos (llargs dejunis, nits insomnes i mortificacions de tota mena). La magnitud i la intensitat dels patiments que s'autoadministra, a més d'arribar a situar-lo en l'àmbit de l'alteritat, suscita interrogants sobre el sentit que hom atorga al sofriment⁸ i sobre la visió que hom té del cos i de les seves

premiers modèles, la formation des genres, un recull de conferències pronunciades per l'autor, el 1935, al Collège de France. Quant a l'abast de la producció de Delehay, cf. Joassart 2000.

³ Les tensions i els aspectes tèrbols (sovint obviats per la documentació oficial) de la societat que acull les accions del sant o les narracions sobre les seves gestes són sagaçment abordats per una deixeble de Lévi-Strauss, É. Patlagean (1977; 1981).

⁴ Fou precisament un antropòleg, Brown, qui, el 1971, publicà un article que constituí un revulsiu en descriure els múltiples i diversos rols que pot assumir *the holy man* en la societat on viu. Vegeu també Brown 1981; 1982.

⁵ Hunt 1981.

⁶ Saxer 1980.

⁷ Sobre el culte dels sants, considero que continuen sent força útils les aportacions de Delehay 1933. Cf. també Brown 1981. Liebeschuetz (1990: 167-168) fa interessants observacions sobre el culte com a element que reforça la cohesió social en permetre la relació entre persones de condició social molt diferent. Pel que fa al pelegrinatge, cf. Maraval 2004 i Dietz 2005. Quant a la pràctica de l'enterrament *ad sanctos*, vegeu Duval 1988.

⁸ L'obra de Perkins (1995) és una referència obligada quan hom aborda aquest tema.

necessitats. I gairebé inevitablement sorgeix la recerca entorn de l'abstinència de la pràctica sexual.⁹

L'ascesi del sant i la seva lluita constant per a apropar-se a la perfecció s'ubica sovint en l'anomenat "desert". L'ἐρημία, el desert, esdevé l'indret de la prova, de la confrontació amb l'enemic per antonomàsia, el dimoni; però és també un lloc especialment propici per a experimentar la presència de la Divinitat. I pot ser, igualment, l'espai idoni perquè el sant es trobi amb altres ascetes i hi constitueixi comunitats. La reflexió a l'entorn d'un desert sovint idealitzat i en contraposició amb una terra habitada, "civilitzada", ἡ οἰκουμένη, s'insereix en el context, més ampli, d'un estudi sobre la significació dels diversos indrets que configuren el paisatge hagiogràfic.¹⁰

El sant, l'individu capaç de fer miracles, el taumaturg, pot evocar la figura del θεῖος ἀνὴρ¹¹ propi de la tradició politeïsta. I amb això entrem en un altre àmbit molt fecund per a la recerca. És innegable que aquells que s'adhereixen al cristianisme procedeixen, majoritàriament, de l'àmbit de l'antiga tradició. Educats (si més no, els pertanyents a famílies ben situades) en la *paideia*, coneixen els models proposats per l'anomenat *paganisme*; i els poden tenir ben presents a l'hora de configurar llurs propis arquetips: n'és un bon exemple la notable quantitat de coincidències que hom ha assenyalat entre determinats sants i certs personatges provinents de l'antiga tradició.¹²

El judaisme és, òbviament, un altre ingredient fonamental en les narracions hagiogràfiques. Al capdavant, constitueix un element bàsic de la identitat cristiana. Per això, quan calgui proposar als cristians models de conducta que els serveixin de referents en la persecució, hom presentarà exemples extrets de l'Antic Testament¹³ i parlarà esment, sobretot, en la figura dels germans Macabeus.¹⁴

⁹ Es fa difícil de citar només uns quants treballs enmig d'una bibliografia tan extensa. Això no obstant, cf. Rousselle 1983; Brown 1988; Miles 1989; Burrus 2004; Constantinou 2005; Mateo 2007; Lipsett 2010. D'altra banda, l'estudi sobre la realitat corporal en el context hagiogràfic pot dur a treballs molt específics com el de Harvey (2006) entorn de l'experiència olfactiva.

¹⁰ Sobre la condició de sacralitat atorgada –o no– a un determinat indret, les lectures que hom fa de ἡ ἐρημία, el fenomen del monaquisme i la literatura que hi està relacionada, cf. Markus 1994; Chitty 1966; Russell-Ward 1980; Drijvers 1999; Goehring 1999; Harmless 2004.

¹¹ Blackburn 1991.

¹² Ja fa anys, Lasso de la Vega (1962) reflexionà sobre els punts que podien tenir en comú l'heroi grec i el sant cristià. Cf. Anderson 1994. Més recentment, Grau i Narro (2013) descriuen les coincidències entre certs filòsofs i determinats personatges que protagonitzen els *Fets Apòcrifs dels Apòstols*. D'altra banda, la recerca se centra de vegades en el recorregut d'un personatge concret: un dels més afortunats en aquest sentit és, sens dubte, Sòcrates, la *noble death* del qual (Droge i Tabor 1992) va ser molt inspiradora ja per als cristians de l'antiguitat (Fédou 1998) i que al segle XX provocava mostres d'admiració tan entusiastes com la del prevere Deman (1944). Tanmateix, hi ha també autors (Brown 1981) que posen èmfasi en els elements de discontinuïtat existents entre paganisme i cristianisme.

¹³ Saxer 1986.

¹⁴ Avemarie i van Henten 2002; De Silva 2006. Cf., però, la posició escèptica de Bowersock (1995) sobre el particular.

Si els herois pagans i jueus són tinguts en compte per l'hagiografia cristiana, quelcom semblant pot esdevenir-se en relació amb les diverses formes de narrativa que els propagadors i defensors de la nova religió tenien al seu abast. Els investigadors hi treballen i manifesten un interès especial per la biografia i la novel·la.¹⁵

Certament, tots els temes que han estat esmentats fins aquí donen origen a un nombre significatiu d'aportacions. Però m'haig de referir ara a una qüestió que està produint, de fa uns anys, una autèntica allau de publicacions, que hom sol situar sota l'epígraf "estudis de gènere".

Com és prou sabut, en cada època s'ha fet recerca sota l'influx de les condicions socials existents. I, quan s'han produït canvis que han afectat la vida comunitària i han transformat el sistema de valors imperant, la investigació també se n'ha vist condicionada. Era, doncs, del tot esperable que la lluita pel ple reconeixement dels drets de la dona –un reconeixement que, ai las!, encara no s'ha assolit arreu– generés un nombre remarcable de treballs de recerca.

En l'àmbit dels estudis clàssics, la revista *Arethusa*, perspicaç, edità, l'any 1973, un volum intítulat *Women in Antiquity*. Ben aviat, els articles i els llibres sobre la dona en l'antiguitat adquiriren gran difusió. I, naturalment, en el camp de l'hagiografia es produí un fenomen idèntic. Els noms de Tecla, Perpètua, Blandina, Macrina, Melània, Olímpia, Sinclètica, Pulquèria, Pelàgia, Egèria... foren coneguts gràcies al treball d'investigadors –i, sobretot, d'investigadores–¹⁶ que hi esmerçaren temps i dedicació.

Els darrers decennis ens han permès de contemplar l'aparició de nombrosíssimes aportacions que corresponen a interessos acadèmics diferents. Hi ha qui es fixa en els personatges femenins com a receptors de culte i estudia –cito aquest cas simplement amb finalitat il·lustrativa– l'afebliment progressiu de la figura de Tecla i la seva substitució per Maria, la mare de Jesús;¹⁷ hi ha qui se centra en la relació de la dona (no únicament, però, la cristiana) amb els mecanismes del poder;¹⁸ hi ha qui posa èmfasi en l'accés femení al coneixement;¹⁹ hi ha qui aborda el tema de la significació del cos de la dona i realitza la seva recerca entorn de la castedat i la pràctica de l'ascetisme.²⁰

¹⁵ Momigliano 1987; Burrige 1992; Tatum 1994; Wills 1995; Pervo 1996; van Uytfanghe 2005; Barnes 2010. Més enllà de la narrativa clàssica o jueva, hi ha qui ha cercat influències d'arrel folklòrica en l'hagiografia primitiva. Citem, a tall d'homenatge al seu autor, un treball de Festugière (1960).

¹⁶ No em veig amb cor de fer-ne un llistat. A tall d'exemple esmento la tasca de Clark (1984), que, entre moltes altres obres, presentà, traduï i comentà la *Vida de Melània la Jove*.

¹⁷ Benko 1993; Davis 2001; Cameron 2004; Shoemaker 2002; 2007.

¹⁸ Clark 1983; Kraemer 1992; Torjesen 1995; Bourdieu 1998.

¹⁹ Un centre remarcable d'interès és l'anomenat "Cercle de l'Aventí", constituït per dones cultes i benestants que, supeditades a Jeroni, estudien els textos bíblics. Cf. Hinson 1997; Rivas 2008; 2012. Per a una aproximació historiogràfica al prototip de la cristiana sàvia, cf. Martínez Maza 2015.

²⁰ Vegeu la nota 9. Entre les persones que investiguen en aquest àmbit desvetlla força interès el *topos*, no precisament d'origen cristià, de la *mulier virilis*. Cf. Mattioli 1983; Aspegren 1990; Castelli 1991; Burrus 2000.

A hores d'ara els estudis de gènere continuen proveint-nos d'informació rellevant i conviden a l'optimisme pel que fa a pròximes aportacions, sempre que hom actuï amb rigor acadèmic ubicant les dades obtingudes en el context adequat i defugint el to, potser un xic vehement, que alguna obra deixa entreveure.²¹

3. En començar aquest article, forçosament breu, feia constar que no tenia pas la pretensió de ser exhaustiva. Ara que ja som a les acaballes, hi insisteixo. Sóc conscient que no he esmentat el nivell de gran qualitat assolit per edicions fetes amb criteris rigorosament filològics,²² i he obviat temes tan suggestius com l'ús sovintejat de la paradoxa en els textos hagiogràfics,²³ el canvi notable de significació experimentat per certs termes molt emprats per autors cristians,²⁴ les qüestions relatives a l'exercici del poder al si de les comunitats²⁵ o la repressió patida per determinats col·lectius.²⁶ Penso, però, que les dades presentades ens poden ajudar a copsar la diversitat dels temes que configuren el paisatge de la recerca hagiogràfica a partir, aproximadament, dels anys cinquanta del segle passat, i ens ajuden, també, a valorar com pot ser d'enriquidora l'aportació de disciplines com ara l'antropologia cultural. Ara bé, caldria que no oblidéssim que sense la tasca prèvia, rigorosa i pacient dels *bollandistes* no gaudiríem pas d'una situació tan encoratjadora.

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON, G. (1994), *Sage, Saint and Sophist: Holy Men and their Associates in the Early Roman Empire*, Londres, Routledge.
- ASPEGREN, K. (1990), *The Male Woman: A Feminine Ideal in the Early Church*, Estocolm, Academia Upsaliensis.
- AVEMARIE, F. i VAN HENTEN, J. W. (2002), *Martyrdom and Noble Death: Selected Texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity*, Londres, Routledge.
- BARNES, T. D. (2010), *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tubinga, Mohr Siebeck.
- BENKO, S. J. (1993), *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, Leiden, Brill.
- BLACKBURN, B. (1991), *Theios Anēr and the Markan Miracle Traditions: A Critique of the Theios Anēr Concept as an Interpretative Background of the Miracle Traditions used by Mark*, Tubinga, Mohr Siebeck.
- BOURDIEU, P. (1998), *La domination masculine*, París, Éditions du Seuil.
- BOWERSOCK, G. (1995), *Martyrdom and Rome*, Cambridge, Cambridge University Press.

²¹ Vegeu, a tall d'exemple, l'abrandament que palesa el treball de Torjesen (1993).

²² És digna d'esment la tasca filològica de Narro (2017) a propòsit de la vida de Tecla.

²³ Cameron 1991; Heffernan i Shelton 2006.

²⁴ Cf. el cas del mot *σωφροσύνη*, que ja no es refereix a la qualitat que hom espera de l'hoplita que roman, ferm, en el seu lloc de combat sinó que, més aviat, ens remet a l'actitud de continència de qui ha de preservar la seva castedat. Rademaker 2005.

²⁵ Brown 1995; Rapp 2005.

²⁶ Col·lectius com el dels donatistes. Vegeu-ne una recopilació d'actes de martiri a Tilley 1996.

- BROWN, P. (1971), "The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity", *Journal of Roman Studies*, 61, 80-101.
- BROWN, P. (1981), *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago, University of Chicago Press.
- BROWN, P. (1982), *Society and the Holy in Late Antiquity*, Berkeley, University of California Press.
- BROWN, P. (1988), *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Nova York, Columbia University Press.
- BROWN, P. (1995), *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BURRIDGE, R. A. (1992), *What are the Gospels? A Comparison with Graeco-Roman Biography*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BURRUS, V. (2000), "Begotten not Made": *Conceiving Manhood in Late Antiquity*, Stanford, Stanford University Press.
- BURRUS, V. (2004), *The Sex Lives of Saints: An Erotics of Ancient Hagiography*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press.
- CAMERON, A. (1991), *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*, Berkeley, University of California Press.
- CAMERON, A. (2004), "The Cult of the Virgin in Late Antiquity: Religious Development and Myth-making", dins *The Church and Mary*, Swanson, R. N. (ed.), Woodbridge, Bordell & Brewer, 1-21.
- CASTELLI, E. (1991), "'I will make Mary Male': Pieties of the Body and Gender Transformation of Christian Women in Late Antiquity", dins *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*, Epstein, J. i Straub, K. (eds.), Nova York, Routledge, 29-49.
- CHITTY, D. (1966), *The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford, Blackwell.
- CLARK, E. A. (1983), *Women in the Early Church*, Collegeville (Minn.), Liturgical Press.
- CLARK, E. A. (1984), *The Life of Melania the Younger: Introduction, Translation and Commentary*, Nova York, Edwin Mellen Press.
- CONSTANTINO, S. (2005), *Female Corporeal Performances: Reading the Body in Byzantine Passions and Lives of Holy Women*, Upsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- DAVIS, S. J. (2001), *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford, Oxford University Press.
- DE SILVA, D. A. (2006), *4 Maccabees: Introduction and Commentary on the Greek text in Codex Sinaiticus*, Leiden, Brill.
- DELEHAYE, H. (1933²), *Les origines du culte des martyrs*, Brussel·les, Société des Bollandistes.
- DELEHAYE, H. (1966²), *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Brussel·les, Société des Bollandistes.
- DELEHAYE, H. (1999¹), *L'ancienne hagiographie byzantine : Les sources, les premiers modèles, la formation des genres*, Brussel·les, Société des Bollandistes.
- DEMAN, T. (1944), *Socrate et Jésus*, Paris, L'artisan du livre.
- DIETZ, M. (2005), *Wandering Monks, Virgins and Pilgrims: Ascetic Travel in the Mediterranean World, A.D. 300–800*, Filadèlfia, The Pennsylvania State University Press.
- DRIJVERS, H. (1999), "Promoting Jerusalem: Cyril and the True Cross", dins *Portraits of Spiritual Authority: Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*, Drijvers, H. i Watt, J. W. (eds.), Leiden, Brill, 79-95.

- DROGE, A. J. i TABOR, J. D. (1992), *A Noble Death: Suicide and Martyrdom among the Christians and Jews in Antiquity*, San Francisco, Harper.
- DUVAL, Y. (1982), *Auprès des saints corps et âme : L'inhumation « ad sanctos » dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du III^e au VII^e siècle*, Paris, Études Augustiniennes.
- FÉDOU, M. (1998), "La figure de Socrate selon Justin", dins *Les apologistes chrétiens et la culture grecque*, Pouderon, B. i Doré, J. (eds.), Paris, Beauchesne, 51-66.
- FESTUGIÈRE, A. J. (1960), "Lieux communs littéraires et thèmes de folklore dans l'hagiographie primitive", *Wiener Studien*, 73, 123-152.
- GOEHRING, J. E. (1999), *Ascetics, Society and the Desert: Studies in Early Egyptian Monasticism*, Harrisburg (Penn.), Trinity Press International.
- GRAU, S. i NARRO, Á. (2013), "Vidas de filósofos y Hechos Apócrifos de los Apóstoles: algunos contactos y elementos comunes", *Estudios Clásicos*, 143, 65-92.
- HARMLESS, W. (2004), *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford, Oxford University Press.
- HARVEY, S. A. (2006), *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*, Berkeley, University of California Press.
- HEFFERNAN, T. J. i SHELTON, J. E. (2006), "Paradisus in carcere: The Vocabulary of Imprisonment and the Theology of Martyrdom in the *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*", *Journal of Early Christian Studies*, 14, 217-223.
- HINSON, G. (1997), "Women Biblical Scholars in the Late Fourth Century: the Aventine Circle", *Studia Patristica*, 33, 319-324.
- HUNT, E. D. (1981), "The Traffic in Relics: Some Late Roman Evidence", dins *The Byzantine Saint*, Hackel, S. (ed.), Londres, Fellowship of St. Alban and St. Sergius, 171-180.
- JOASSART, B. (2000), *Hippolyte Delehaye : hagiographie critique et modernisme*, Brussel·les, Société des Bollandistes.
- KRAEMER, R. S. (1992), *Her Share of the Blessings: Women's Religions among Pagans, Jews, and Christians in the Greco-Roman World*, Nova York, Oxford University Press.
- LIASSO DE LA VEGA, J. S. (1962), *Héroie griego y santo cristiano*, La Laguna, Universidad de la Laguna.
- LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. (1990), *Barbarians and Bishops: Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, Oxford University Press.
- LIPSETT, B. D. (2011), *Desiring Conversion: Hermas, Thecla, Aseneth*, Nova York / Oxford, Oxford University Press.
- MARAVAL, P. (2004²), *Lieux saints et pèlerinages d'Orient : Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris, Cerf.
- MARKUS, R. A., "How on Earth Could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places", *Journal of Early Christian Studies*, 2, 257-271.
- MARTÍNEZ MAZA, C. (2015), "Cristianas sabias, arquetipo femenino en el mundo tardoantiguo. Una aproximación historiográfica", *Revista de historiografía*, 22, 83-100.
- MATEO, M. A. (2007), "La *enkrátēia* y las uniones castas cristianas", dins *Espacios de infertilidad y agamia en la Antigüedad*, Alfaro, C. i Aleixandre, Á. (eds.), València, Sema, 69-84.
- MATTIOLI, U. (1983), *Ἀσθένεια e ἀνδρεία. Aspetti della femminilità nella letteratura classica, biblica e cristiana antica*, Parma, Bulzoni.

- MILES, M. R. (1989), *Carnal Knowing: Female Nakedness and Religious Meaning in the Christian West*, Boston, Beacon Press.
- MOMIGLIANO, A. (1987), "The Life of St. Macrina by Gregory of Nyssa", dins *On Pagans, Jews and Christians*, Middeltown (Conn.), Wesleyan University Press, 206-221.
- NARRO, Á. (2017), *Vida y milagros de Santa Tecla*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- PATLAGEAN, É. (1977), *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (4^e-7^e siècles)*, París, Mouton.
- PATLAGEAN, É. (1981), *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance, IV^e-XI^e siècle*, Londres, Variorum Reprint.
- PERKINS, J. (1995), *The Suffering Self: Pain and Narrative Representation in the Early Christian Era*, Londres, Routledge.
- PERVO, R. (1996), "The Ancient Novel Becomes Christian", dins *The Novel in the Ancient World*, Schmeling, G. (ed.), Leiden, Brill, 685-712.
- RADEMAKER, A. (2005), *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-restraint: Polysemy and Persuasive Use of an Ancient Greek Value Term*, Leiden, Brill.
- RAPP, C. (2005), *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley, University of California Press.
- RIVAS, F. (2008), *Desterradas hijas de Eva: Protagonismo y marginación de la mujer en el cristianismo primitivo*, Madrid, San Pablo.
- RIVAS, F. (2012), "Jerónimo y las mujeres del Aventino: estudio de la Escritura", dins *Iguales y diferentes: Interrelación entre mujeres y varones cristianos a lo largo de la historia*, Rivas, F. (ed.), Madrid, San Pablo, 129-169.
- ROUSSELLE, A. (1983), *Porneia : De la maîtrise du corps à la privation sensorielle (II^e-IV^e siècles de l'ère chrétienne)*, París, Presses Universitaires de France.
- RUSSELL, N. i WARD, B. (1980), *The Lives of the Desert Fathers: The Historia Monachorum in Aegypto*, Kalamazoo (Mich.), Cistercian Publications.
- SAXER, V. (1980), *Morts, martyrs, reliques en Afrique chrétienne aux premiers siècles*, París, Beauchesne.
- SAXER, V. (1986), *Bible et hagiographie : Textes et thèmes bibliques dans les Actes des martyrs authentiques des premiers siècles*, Berna, Peter Lang.
- SHOEMAKER, S. J. (2002), *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford, Oxford University Press.
- SHOEMAKER, S. J. (2007), "Marian Liturgies and Devotion in Early Christianity", dins *Mary: The Complete Resource*, Boss, S. J. (ed.), Londres, Continuum, 130-148.
- TATUM, J. (1994), *The Search for the Ancient Novel*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- TILLEY, M. (1996), *Donatist Martyr Stories: The Church in Conflict in Roman North Africa*, Liverpool, Liverpool University Press.
- TORJESEN, K. J. (1993), *When Women Were Priests: Women's Leadership in the Early Church and the Scandal of Their Subordination in the Rise of Christianity*, San Francisco, Harper Collins.
- VAN UYTFANGHE, M. (2005), "La biographie classique et l'hagiographie chrétienne antique tardive", *Hagiographica*, 12, 223-248.
- WILLS, L. M. (1995), *The Jewish Novel in the Ancient World*, Ithaca (N. Y.), Cornell University Press.